

## Bofors och Björkborn – ägare och ledningar på 1600-talet

Bofors och Björkborns tidiga historia berörs ganska kortfattat i de båda jubileumsböckerna Karlskoga historia 1586 -1936<sup>1</sup> och Bofors 350 år<sup>2</sup>. Tyngdpunkten ligger, vad gäller 1600-talet, på brukens grundande och på privilegiernas tillkomst och innehåll samt det första ägarskiftet. Båda böckerna har ett bredare syfte än att i detalj gå in på ägar- och ledningsförhållanden vid bruken under hela 1600-talet.

Föreliggande uppsats är ett försök att skapa en mera sammanhängande bild av de båda brukens ägare och ledningar från grundandet fram till ca 1700. Själva verksamheten berörs endast mycket kortfattat. Grundarna kan ha bott en kortare tid vid sina bruk men man slås av att ingen av ägarna har varit bosatt vid bruken under andra hälften av 1600-talet. Driften upprätthölls av anställda förvaltare eller arrendatorer. Ägarna har dock med all sannolikhet hållit sig informerade om utvecklingen och även medverkat som aktörer i olika avseenden, om än inte i den dagliga driften<sup>3</sup>. Man slås också av den stora betydelsen av släktskap och andra nära personliga relationer liksom av att ungdom eller invandrabakgrund inte behövde utgöra någon belastning.

Det är något överraskande att inte Elias Larsson Linderoths roll som arrendator av de båda bruken under 1660-talet tidigare lyfts fram<sup>4</sup>. Han var ju en mycket aktiv entreprenör som i hög grad själv bidrog till bergsbrukets utveckling i Östra Värmland men också lade grunden till en framgångsrik släkt av brukspatroner med Alkvättern som bas. Likaså har Peder Andersson Westers roll som förvaltare och arrendator av bruken under tre decennier förbigåtts med tystnad, trots den betydelse familjen Wester fått för bruken i Karlskogaregionen och för bruket i Haddebo. Georg Camitz, som grundade och drev upp Degerfors båda hamrar och blev stamfar för en släkt av brukspatroner, har dock fått mera uppmärksamhet.<sup>5</sup>

Bruken har också varit lyckliga nog att under den aktuella tidsperioden ha haft ägare med goda ekonomiska resurser. För framgång i företag krävs ett väl fungerande samspel mellan ägare och driftsledning och detta verkar i allmänhet ha förelegat.

### Stångjärnshamrarnas framväxt

När Gustav Vasa kom till makten i början av 1520-talet utgjordes den svenska järnexporten praktiskt taget helt av tackjärn och osmundjärn. Osmundjärnet levererades i bitar om ca 1/3 kilo, vilka packades i fat. Osmundjärnet fordrade ingen ytterligare bearbetning utan kunde smidas ut direkt för det slutliga ändamålet.

Gustav Vasa ansåg det bättre för landet att exportera mera förädlade järnprodukter och igångsatte därför ett program i syfte att bygga upp en högkvalitativ stångjärnsproduktion inom landet. Eftersom det fordrades ett större kapital än det bergsmännen kunde prestera för att anlägga och driva en hammare ville han förmå köpmän i städerna att anlägga hamrar<sup>6</sup>. De kunde då också svara för både avsättning av produkterna och anskaffade av för brukens och brukspersonalens behov viktiga varor, t ex salt, sill och spannmål. För att påskynda utvecklingen anlade Gustav Vasa ett antal kronohammare i riket, kanske framför allt och tidigast i Nora och Lindes bergslag och i trakten av Fellingsbro. Han inkallade bl a Marcus Hammarsmed för att utbilda svenskarna i stångjärnssmide efter tysk modell och han tillskrev sina fogdar om att skicka ynglingar som visat framfötterna till bl a Jäder för att lära sig smidet.

Parallellt med att produktionstekniken utvecklades och investeringar i nya hammare genomfördes arbetade kungen på att utveckla de svenska köpmännen så att de blev skickligare i att tillvarata sina och därmed landets intressen i handeln med främmande köpmän. Han breddade också exporten till nya marknader i Europa. Kungen var också klar över att infrastrukturen, bl a vägnätet, behövde förbättras för att möta det ökande behovet av transporter.

Gustav Vasas intentioner fullföljdes framför allt av hans son hertig Karl (sedermera kung Karl IX) och sonson Gustav II Adolf. Antalet hamrar ökade successivt och exporten av tackjärn och osmundjärn föll, vilket bl a fick till följd att underlaget för stångjärnsmedjorna i norra Tyskland minskade. Detta förde med sig att en del tyska smeder flyttade över till Sverige, där de var välkomna. Vid tidpunkten för etableringen av Bofors och Björkborn hade ca 100 år förflutit sedan Gustav Vasa tog sina initiativ på bergshanteringens område och den svenska järnhanteringen stod på toppen i ett europeiskt perspektiv. Stångjärnsmederna och kolarna var huvudsakligen av inhemsk härkomst liksom bruksledningarna. Vissa bruk hade dock betydande utländska inslag, när det gäller de Geer-bruken var det i regel fråga om valloner som rekryterats i trakterna av Liège, där bergsbruket brottades med olika problem (krigshandlingar, blockader, skogsbrist mm).

Den fortlöpande expansionen på bergsbrukets område hade efter hand skapat skogsbrist och bergskollegium var ständigt sysselsatt med att bevaka att inte nya hamrar anlades utan att tillgången på egen kolskog eller kolleveranser var säkerställd. Ibland nödgades man begränsa produktionen vid något bruk eller rent av ödelägga en hel hammare. Nya hammare skulle i princip förläggas utanför bergslagerna, eftersom dessa behövde skogen för gruvorna och hyttorna. Användningen av krut i gruvorna slog endast långsamt igenom.

Hamrarna sysselsatte inte själva något större antal personer. Bofors och Björkborn redovisar t ex i 1661 års mantalslängd 25<sup>7</sup> vuxna personer vid de båda hamrarna. Den tillåtna stångjärnsproduktionen sattes vid 1695 års hammarskatterannsättning till 1200 resp 600 skeppund per år för de båda bruken, motsvarande ca 200 resp 100 årston, vilket placerade dem i gruppen mellanstora bruk. Den totala sysselsättningseffekten var dock betydligt större om man beaktar bergsmännens och andras arbete i gruvor, hyttor och skogen (huggning och kolning) samt med transporter mm.

### Grundläggningen

Karlskoga var fortfarande inemot mitten av 1600-talet i mångt och mycket ett lågt exploaterat nybyggarland med stora skogar, lämpade för kolning. Axel Oxenstierna besökte Karlskoga våren 1639<sup>8</sup> och fann att Boälven erbjöd utmärkta möjligheter att sätta några hammare uti. Han noterade dock att hindret mot att så skedde främst var häradshövdingen Peter Dober<sup>9</sup> och prästen i socknen, vilka tydligen på olika sätt satte käppar i hjulet för en önskvärd exploatering av vattendraget. En hammare privilegierades dock redan samma år för holländaren Mårten Drost, som var fogde i Värmlands bergslag. Tanken hade varit att han och Dober skulle bygga upp en hammare gemensamt men det föll på en tilltagande stridighet mellan herrarna, vilken till slut medförde att båda fick lämna sina befattningar.

Drosts hammare blev den tredje i Karlskoga socken och byggdes upp på Backa gårds ägor. Ganska snart fick den namnet Björkborn. De tidigare hamrarna var Valåsa hammar, som enligt häradsintyg var först, och Åsjöhyttans bergsmanshammare, vilken hade låg produktion. Mårten Drost var 1648 mantalsskriven vid sin hammare och hushållet omfattade 7 vuxna. Han sålde dock hammaren till Johan Lillieström med allt vad därtill hörde, såsom inredning,

dammar, sågkvarn, boden vid sjöänden, masugnsrättigheter sammastädes samt gården med alla dess hus och röjningar för 2000 riksdaler in specie. Handpenning om 500 riksdaler erlades genast och skulle resterande belopp erläggas senast i samband med tillträdet vid Matthie (24 februari) 1649.

Boo hammare fick preliminärt tillstånd av bergskollegiet 1645 och privilegierades 1646. Hammaren uppbyggdes av Paul (Påvel) Hossman, som enligt bergskollegiets brev var borgare i Arboga. Han ålades dock att flytta till någon av städerna Kristinehamn, Filipstad eller Nora. Han valde den förstnämnda och fick i maj 1647 accept av magistraten att bli borgare i staden. Han erhöll burskap i juni 1648 sedan han styrkt att han uppsagt sin borgared i Arboga. I augusti 1649 köpte han två tomter vid torget och en baktomt för sammanlagt 20 daler. I maj 1650 blev han en av två borgmästare i den nyanlagda staden liksom en av tre gästgivare för höga personer. Det bestämdes också om ersättning till honom för deltagande i herredagarna (riksdagsmötet).

Det framgår av 1648 års mantalslängd att Hossman det året varit bosatt vid sin hammare med ett hushåll på 7 vuxna personer. De närmare omständigheterna kring överlåtelsen av Bo hammare till Lillieström framgår inte av domboken. Hossman synes senare ha varit handelsman i Kristinehamn eftersom han i december 1649 blev angiven för olaga tobaksförsäljning. Troligen sysslade han med järn på något sätt eftersom han inför magistraten i augusti 1655 sade att Johan von Saveland var hans husbonde. Paul Hossman avled 10 december 1655 och efterlämnade då barnen Leonard, Johan och Påvel från första barnakullen.<sup>10</sup> Förmyndare för dessa var generalmajoren Clas Dankwardt-Lillieström och handelsmannen i Norrköping Regner Hossman, med stor sannolikhet Paul Hossmans bror<sup>11</sup>. Barnen gjorde i november 1657 anspråk på sitt modernearv på sammanlagt 200 daler in specie (800 daler kopparmynt). De tomter Hossman köpte 1649 vid torget verkar ha bebyggt<sup>12</sup> men kamrer Arvid Perssons efterleverska Maria Dankwardt kunde ändå i juli 1661 uppbjuda 3 st obebyggda tomter som hon köpt av barnen genom deras förmyndare.

1648 blev ett märkesår genom att Johan Lillieström då köpte upp inte bara Björkborn utan även Bo gård av Peter Dober för 700 riksdaler in specie samt 4 alnar spanskt kläde till en äreklädning för Dober samt en silverkanna som en diskretion till hans kära hustru. För den lösa egendomen på gården betalades därutöver 168 riksdaler. Lillieström fick även tillstånd att bilda ett säteri men någon sätesgård byggdes aldrig upp. Häradsrätten vittnar tvärtom i ett häradsintyg 1688 om att Bo är bebyggt som en ordinär bondgård. Bo gård arrenderades av länsmannen Erik Pålsson (Påvelsson) under lång tid. En bostad för bruksförvaltaren byggdes ganska snart vid Björkborn.

#### Vem var Johan Lillieström?

Johan Lillieström var född 1597 i Örebro. Hans far var en från Tyskland invandrad smed vid namn Nicodemus Ahusen. Emellertid dog fadern redan samma år som Johan föddes. Modern Kerstin Jacobdsdotter gifte om sig med Michael Danckwardt, också en från Tyskland inkommen smed som gått i lära hos sin företrädare i äktenskapet. Johan hade uppenbarligen läshuvud och fick en god utbildning i Sverige innan Axel Oxenstierna upptäckte honom och gav honom ekonomiskt stöd för utlandsstudier i Tyskland. Johan kom sedan att brukas i olika politiska värv under hela sin livstid. Han verkade nästan uteslutande i Pommern och deltog aktivt i olika förhandlingar med anledning av 30-åriga kriget och adlades redan 1636. Han slutade sin karriär som stats- och hovrättspresident i Pommern.

Johan Lillieström var gift i Tyskland med Regina Elisabeth Hagemeister och hade sin familj där. Han erhöll flera gods i Tyskland som belöning för sina tjänster. Han avled i Tyskland 1657. Förmyndare för barnen blev hans halvbror Niclas (Clas) Dankwardt, vilken under kriget tjänat sig upp från menig soldat till överste och senare steg ytterligare i graderna till generalmajor, generalguvernör och krigsråd.

#### Lillieströms motiv till köpet

Jag har inte påträffat något uttalande som anger Lillieströms avsikt med sitt förvärv men det kan möjligen finnas något i de ganska många brev av hans hand som är bevarande. Av mottagarna att döma torde det dock främst vara politiska frågor som avhandlas.

Kanske är det i huvudsak fråga om en finansiell placering. Man kan emellertid också tänka sig att han påverkats av statsledningens önskemål att befordra järnhanteringen i riket och att man därifrån mycket gärna såg att kapitalstarka personer satsade pengar i järnbruk, främst hamrar. Möjligt är också att stämningar i den privata sfären spelat in. Hans far och styvfar var smeder, dock inte hammarsmeder. Örebro var ett centrum för bruksgrundare med namn som Ysing, Meinich, Otter och Bohm och var säkert en inspirationskälla. Lillieström var dessutom häradshövding i Edsbergs och Kumla härader 1641-52. Kanske fanns tankar på att återvända någon gång till hemtrakterna och en lugnare tillvaro.

Paul Hossman, grundaren av Bofors, var gift med en halvsystem till Lillieström och således svåger. Troligen hade Hossmans far varit entreprenör vid järn- och kopparframställningen vid Gladhammars bergverk utanför Västervik<sup>13</sup>. Det är oklart när första hustrun dog men det var troligen ganska nära tidpunkten för Boforsengagemanget. Han gifte senare om sig med Barbro Leffler.

En annan halvsystem till Lillieström var gift med kronofogden Daniel Mattson på Frösunda vid Arbogaån i Götlunda socken. Denne fogde anlade en hammare vid Oppboga i Fellingsbro socken, nära Frötuna. Några år efter hans död 1644 kom Clas Dankwardt att få möjlighet att på Frötuna skapa ett säteri för sig och sina efterkommande. Clas byggde upp en hammare vid Frötuna.

Av domboken för Karlskoga 1652 framgår att handpenningen på Lillieströms köp av Björkborn någon gång 1648 överlämnades av kamrer Arvid Persson. Man kan fråga sig om anledningen till detta men svaret ligger väl i att den mångårige landskamreraren, bosatt på Västervik utanför Kristinehamn, var gift med ytterligare en halvsystem till Lillieström och således även han svåger med denne.

#### Camitz engageras som bruksförvaltare

Enligt traditionen skulle Lillieström för ledningen av sina nyförvärvade bruk ha engagerat Georg Camitz, då ca 25 år gammal. Rekryteringen skulle ha skett i Tyskland, där Lillieström hade sin dagliga gärning i den pommerska regeringen. Camitz skulle vidare ha varit son till en överste i den kejserliga armén och av en adlig ätt. Moberg<sup>14</sup> vill dessutom placera honom som verksam i en lokal bysmedja.

Såvitt jag förstår finns inga säkra belägg för Camitz vistelse eller verksamhet innan han kom till Karlskoga som förvaltare av Bofors och Björkborn. Hans namn dyker första gången upp i domboken för den 15 oktober 1649, då han utses till krögare i Karlskoga. Krogen skulle han ha på Backa gård, där han då tydligen var bosatt innan han flera år senare stadigvarande flyttade till Kristinehamn. Våren 1652 nämns han i domboken som arrendator.

Till dess några klara belägg för att Camitz verkligen rekryterades i Tyskland presenteras tycker jag att man skall hålla öppet för att rekryteringen trots allt kan ha skett i Sverige<sup>15</sup>. Det fanns åtskilliga hammarsmeder och bruksskrivare verksamma i Linde och Noraskoga bergslager i slutet av 1640-talet. Namnet Camitz bars av tullaren i Visby Niclas Camitz, vilken anges vara född 1685 i Västmanland. Georg Camitz eller hans förfäder kan tänkas ha kommit in till Sverige för att arbeta t ex Fellingsbrotrakten och därifrån rekryterats till Karlskoga antingen av Hossman eller Clas Dankwardt.

Det kan också i förbigående nämnas att det i Göteborg redan på 1620-talet fanns en rådman Baltazar von Camitz. Göteborg hade av Gustav Adolf fått den Värmländska bergslagen på sin lott, vilket innebar både fördelar och ett ansvar för att stötta bruken i olika sammanhang, främst genom förlag och köp av deras produktion på en skälig prisnivå. Något som konkret tyder på att Georg Camitz skulle på något sätt vara besläktad med Baltazar finns inte.

Camitz började säkert som anställd förvaltare, vilket torde ha varit det vanliga. När han dokumenterat sin förmåga att sköta bruket övergick man till ett arrendeförhållande, men villkoren för detta är inte bekanta. Det synes dock ha fungerat väl mellan parterna, eftersom inga tvister dem emellan finns redovisade i domboken för Karlskoga. Camitz skaffade sig 1654 häradsintyg på att han kunde få anlägga en hammare i Möckelns utflöde utan att inkräkta på någons rätt. Bergmästaren stödde hans ambitioner men det var först 1659-1660 som han satte sina planer i verket på allvar. Han sökte och erhöll 1660 vid sitt andra försök privilegium på anläggande av Degerfors (nedre) hammare. Han kvarstod dock som arrendator av Bofors och Björkborn 1661 ut<sup>16</sup>. Det nya bruket redovisar i 1665 års mantalslängd 14 personer, varav 2 anges tillhöra mjölnarens hushåll. Som ett led i försörjningen med kolskog förvärvade han i början av 1660-talet skogshemmanet ¼ Högbergstorp i Nysund, alldeles på gränsen till hans bruk i Degerfors<sup>17</sup>. Degernäs förvärvades först på 1680-talet och då av hans son Mathias. Denne avled dock redan 1689 och det blev inte förrän 1703 som hans änka efter omgifte bosatte sig på Degernäs gård.

Orsaken till att Georg Camitz var kvar så pass länge är inte känd men man kan tänka sig dels att arrendet inte löpte ut förrän 1661, dels att båda parter ville ha tid för att hitta en mera definitiv lösning. För Camitz bör det ha varit en styrka att ha Bofors och Björkborn att falla tillbaka på under tiden som han förberedde och byggde upp sin nya verksamhet i Degerforsen. Att köpa Bofors och Björkborn var kanske inte realistiskt ur ekonomisk synpunkt, dessutom var egendomarna frälse och kunde bara säljas till frälse personer om man inte ville gå till kungs med saken.

I Kristinehamn, som grundats 1643, anpassade sig Georg Camitz väl. Han avlade borgareden i april 1651 med bl a Paul Hossman som löftesman men fullföljde inte sitt löfte att flytta till staden, varför magistraten fann sig föranlåten att 1656 påminna honom om den saken. Camitz blev rådman under 1650-talet och var andre borgmästare<sup>18</sup> 1664 – 1673, då han avgick p g a sjuklighet. Han erhöll som erkänsla för sina insatser en årlig pension på 100 daler silvermynt mot att han vid behov ryckte in som ersättare för tjänstgörande borgmästare. Han representerade Kristinehamn vid riksdagen 1664. Han gifte sig 1653 med Elisabeth Urania, dotter till prosten Per Eriksson Uranius. Camitz blev änkeman 1670 men gifte redan året därpå om sig med Clara Ekebon, dotter till justitieborgmästaren i Kristinehamn Gustaf Månsson Ekebon. Camitz avled 1687.

### Försäljning med komplikationer

Clas Dankwardt blev förmyndare för Lillieströms omyndiga barn och var den som kom att hålla i försäljningen av Bofors och Björkborn. Hur resonemangen gick på säljarsidan som helhet vet vi inte men utgången blev i alla fall att sterbhuset valde att sälja till generaltullinspektören för de inrikes tullarna, Crispinus Flygge. När han vid sommaringet 1663<sup>19</sup> av häradsrätten beviljades uppbud visade det sig att arrendatorn Elias Larsson Linderoth protesterade och ansåg att han bort få köpa före Flygge. Konsekvensen blev en flerårig tvist som åtminstone hade det positiva med sig att vi får veta en hel del detaljer om affären via domboken i Karlskoga.

Den bild som framträder ur domboken jämförd med mantalslängderna är att Georg Camitz kvarstod som arrendator 1661 ut. Under 1662 var Elias Larsson Linderoth arrendator hos Lillieströms arvingar och under åren 1663-67 arrendator hos Crispin Flygge för ett årligt arrende av 1800 daler kopparmynt, vilket måste ha varit förmånligt.

Elias Larsson Linderoth åberopade ett avtal av den 19 maj 1661 till stöd för sin rätt att köpa hamrarna framför främmande personer. Avtalet gällde dock bara vid försäljning a parte, dvs om den ena eller bägge hamrarna såldes skilda från jordegendomarna. Crispin Flygge köpte enligt avtal den 28 mars 1661 helheten för 7000 riksdaler<sup>20</sup>. Detta datum ligger lustigt nog tidigare än datum för Linderoths avtal om företrädesrätt men någon kommentar till förhållandet framgår inte i domstolens protokoll. Flygges köp gjordes tydligen upp vid en våt fest hos Carsten Otters änka i Örebro, där både Flygge och Linderoth var bland gästerna. Flygge upplyste i domstolen att han senare efter festen hade tilljudit Linderoth att få köpa men denne hade då avböjt. Laga fasta kunde meddelas först vid tinget den 27-28 september 1667. Flygge synes ha erbjudit Linderoth att kvarstå som arrendator även under 1668 på oförändrade villkor, vilket denne accepterade<sup>21</sup>. Följande år fick dock Flygge klara sig på annat sätt och verkar ha haft Frans Norberg som förvaltare under något år. Norberg avled emellertid efter ganska kort tid och änkan fick försöka reda ut affärerna på sätt som var brukligt på den tiden.

### Elias Larsson Linderoth

Elias föddes 1620. Fadern var präst i Tjällmo i Östergötland, nära gränsen till Närke, men avsattes 1633 pga hor<sup>22</sup>. Jag har inte sett något om den unge mannens skolgång men han måste rimligen ha gått i någon skola. Enligt Johan Johansson arbetade han under 1640-talet i Lindesberg för arbogaköpmannen Jacob Hunter<sup>23</sup>. Han gifte sig med Anna Dankwardt, vars mor var syster till Clas Dankwardt och halvsysster med Johan Lillieström. Hennes far var kronofogden Daniel Matsson, vilken 1628 fick privilegium på en hammare i Arbogaån vid Oppboga, nära Frötuna. Clas Dankwardt<sup>24</sup> hade efter hemkomsten från 30-åriga kriget, där han avancerat från menig till överste, byggt upp ett säteri i Frötuna, bl a med Daniel Matssons gård som grund. Säteriet arrenderades åtminstone 1658-59 av Linderoth, vilken också hade en hammare i Norrby i Fellingsbro socken.

Linderoth ägde i mitten av 1660-talet ett hus vid Stora Torget i Örebro. Man vet detta därför att gården drabbades av rivning i och med att torget skulle breddas och en del skriftväxling kom till stånd. Tydligen var Gert Ysing, ägaren till Valåsens bruk, hyresgäst hos Linderoth. Anknytningen till Örebro var naturlig för Linderoth genom att fruns släkt kom därifrån. Han synes dock inte ha varit mantalsskriven i Örebro någon gång och jag har inte klart för mig var han kan ha varit mantalsskriven under den tid han var arrendator. Han uppträder ibland personligen i häradsrätten men oftast genom ombud.

Orsaken till att Linderoth inte fick köpa Bofors och Björkborn är inte känd men det kan ha spelat in att han inte var frälseman själv. Han gav dock inte upp så lätt utan byggde efter hand upp ett litet bruksimperium i östra Värmland. Början skedde med Bjurbäcken i Lungsund, där han 1664 köpte 5/8-delar av järnbruket. 1666 fick han privilegium på en hammare vid Lanforsen i Bjurtjärns socken. 1668 köpte Linderoth halva hammaren vid Asphyttan i Färnebo socken och före 1677 anlade han en hammare vid Åminnefors i Lungsunds socken. Han anlade även ytterligare hyttor och bruk.

Linderoth arrenderade kronans tiondejärn i Karlskoga bergslag 1665-75 och i Filipstads bergslag 1665-69<sup>25</sup>. Han var bergsfogde och tioneskrivare i Värmland 1667-75. Han fick 1665 tillfälle att på 40 år arrendera Alkvätterns säteri av Knut Lilliehök. Egendomen var då starkt nedgången men Linderoth utvecklade den och 1679 fick han kungens medgivande att köpa säteriet trots att han inte var frälseman. Alkvättern blev sedan hans fasta punkt fram till det att han 1691 avled där. Sönerna begärde adelskap under hänvisning till faderns förtjänster, vilket beviljades samma år. På faderns pluskonto fanns att han dels lånat kronan betydande summor under det danska kriget från mitten av 1670-talet samt utfört betydande leveranser av krigsviktigt material, framför allt till försvaret av gränsen mot Norge. Barnen kallade sig Linroth och släkten kom sedan att spela en betydande roll inom bergsbruket i Värmland och även utanför detta, bl a inom det militära.

### Crispin Flygge

Crispin föddes den 27 juli 1628 som son till Peter Flygge. Peter var en invandrad tysk som finns belagd i Lidköping tidigast 1615 och som där gifte sig med borgmästaren Didrik von Brehmens dotter Margareta. Peter hade 1629 från kronan köpt bl a ett halvt skattehemman i Varnums socken, på vilket han 1636 fick 6 års skattefrihet för att där driva krogrörelse, vilket han också gjorde. 1635 fick han arrende på järntullen i Värmlands bergslag och därefter alltmer omfattande uppdrag inom tullväsendet i Värmland, Närke och Västergötland. Peter Flygge köpte redan på 1630-talet Matlången i Lungsunds socken och anlade där ett hammarbruk och 1644 fick han privilegium på Spjutbäckens hammare i Varnums socken strax utanför Kristinehamn. Peter Flygge dog 1648<sup>26</sup>.

Crispin förordnades den 18 maj 1650 vid knappa 22 års ålder till inspektör över lilla tullen och accisen i Örebro, Nora och Lindes bergslag samt Västergötland, Värmland och Dalsland. Hans uppgifter vidgades efter hand och 1658 blev han generaltullinspektör med ansvar även för de nyförvärvade landskapen Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän och Bornholm. Senare blev han också tobakskompaniets inspektör i Västsverige. Han adlades 1654, var en rik man som lånade stora penningssummor till kronan, 1664 hade han en fordran på 20000 daler silvermynt. Genom donationer från drottning Christina 1652 och 1653 kom han i besittning av flera kronohemman i Karlskoga, Kroppa, Varnums och Ölme socknar, bl a Bregården i Karlskoga där han enligt en rusttjänstlängd 1654 hade säteri. Före 1656 anlade han en hammare vid Älvbron i Varnums socken och 1666 köpte han Västervik utanför Kristinehamn. Han hade även gods i Småland.

Som framgår av ovanstående korta redogörelse var inte Crispin Flygge främmande för järnbruk även om hans huvudsakliga verksamhet låg inom tullväsendet. Han gifte sig den 3 september 1671 med Sigri Ekehielm, dotter till underståthållaren i Stockholm Bengt Ekehielm (d 1650), vilken redan som 21-åring blivit Carl X Gustavs lärare. Sigri var änka efter hovjunkaren och kommissarien Christian Stiernflycht, vilken dog 1669, samma år som giftermålet skett. Crispin själv dog den 19 juli 1673 i Stockholm.

### Petter Wester ny förvaltare

Efter Frans Norbergs hastiga bortgång måste Flygge skaffa sig en ny förvaltare och det blev Peder Andersson Wester, vanligen kallade Petter Wester. Petter hade 1669 gift sig i Kristinehamn med Christina Warnmark, dotter till rådmannen mm i Kristinehamn Olof Nilsson Warnmark. Hustruns mor var syster till Olof Persson (Jernfelt), vilken var gift med Emerentia Flygge, syster till Crispin Flygge. Det är inte känt om Petter Wester hade någon kännedom om bergsbruk<sup>27</sup> innan han senast 1671 kom till Bofors och Björkborn men han verkar ha kommit väl in i sitt jobb och behöll det livet ut, omkring 28 år, varav 25 år för Flygges änka Sigri Ekehielm. Han och familjen bodde hela tiden på Björkborn, änkan bodde kvar 5 år efter Westers bortgång trots att familjen var ägare till Haddebo bruk i Svennevads socken i Närke sedan 1684.

### Sigri Ekehielm

Knappa åtta månader efter Flygges bortgång födde Sigri i Stockholm en son som fick namnet Crispin<sup>28</sup>. Han blev därmed ensam arvtagare efter fadern och modern kunde ta hand om förvaltningen av egendomarna. Sigri gifte sig 1675 en tredje gång, nu med assessorn och kungl räntmästaren Marcus Kock, adlad Cronström. Denne dog dock redan 1679 och Sigri avstod nu från vidare giftermål. Sonen Crispin dog året därpå och Sigri fortsatte som ensam arvtagare efter Crispin Flygge i rollen som ägare till Bofors och Björkborn till sin död 1700. Vi vet inte hur den ekonomiska uppgörelsen med Petter Wester såg ut men tydligen var den tillräckligt attraktiv för att familjen skulle stanna kvar. 1698 uppgick hans arrende till 6000 daler kopparmynt årligen<sup>29</sup>.

Sigri var en driftig affärskvinna och intresserad av att göra något i den värmländska bergslagen. Hon hade en god social ställning och säkert en god fostran. Efter fadern hade hon arvt bl a Ekensbergs säteri i Södermanland. Hon hade redan 1666 anlagt Niklasdamms hammare utanför Kristinehamn men hammaren hade kommit att stå öde p g a en rättstvist. Hon fick nya privilegier på Niklasdamm 1687. Arvet efter Crispin Flygge gjorde henne till ägare av en mängd gårdar i olika landskap och till en rad hyttor och bruk i Värmland, bl a Älvbron och Spjutbäcken utanför Kristinehamn, Matlång och Ackkärr i Lungsunds socken (där hon erhöll nya privilegier) samt Bofors och Björkborn i Karlskoga socken. I Karlskoga fick hon också tillstånd 1688 att uppbygga Tvåå hytta. Hon ärvde också andelar i Persbergs och Torskebäcks gruvor, hus i Kristinehamn och Stockholm samt Kymmersmåla gård i Småland.

Reduktionen gick hårt fram med Sigri Ekehielm men hon försvarade sina egendomar med stor energi. Även om hon förlorade det mesta av sina rikedomar kunde hon lämna ett ganska rikt arv efter sig.

Efter Sigri Ekehielms död såldes Bofors och Björkborn till Jacob Robsahm. Denne hade blivit änkeman men gift om sig med Anna Grubb, dotter till Jöns Eriksson Grubb, grundare av Svartå bruk och mångårig bergsfogde i Karlskoga och Lekebergslagen. Anna hade i sin tur tidigare varit gift med Johan Norin och kom den vägen att bli stammoder för Nordenfeldtarna på Björneborg, men det är en annan historia.

<sup>1</sup> Lars Dalgren (utg): Karlskoga historia 1536-1936. Karlstad 1936. Sid 353-359

<sup>2</sup> Stig A Fransson: Bofors 350 år. Västervik 1996. Sid 13-15.

<sup>3</sup> I Börje Cronbergs samling i riksarkivet finns som exempel en stor mängd brev från bruksförvaltare till Cronberg som ägare eller arrendator av bruken.



<sup>4</sup> I artikeln om släkten Linroth i Svenskt biografiskt lexikon saknas uppgift om Elias Larsson Linderoths engagemang som arrendator av Bofors och Björkborns hamrar, sannolikt därför att det inte omnämns i den tryckta litteraturen.

<sup>5</sup> Text har Carl Fredrik Strokirk ett eget avsnitt om släkten Camitz i sina Kultur- och personhistoriska anteckningar. I Bruket i Degerfors under 300 år (av Ragnar W Moberg) lyfts naturligtvis Georg Camitz och hans efterkommande fram.

<sup>6</sup> Det var dock inte enbart kapitalfrågan som var styrande. Statsmakten ansåg det lämpligast att bergsmännen i stort sett höll sig till gruvbrytning, huggning och kolning samt framställning av tackjärn.

<sup>7</sup> Vid smedshammartinget 1660 redovisades för Björkborns och Bofors övre och nedre hammare sammanlagt 4 mästare, 6 mästervenner, 1 lärdräng, 1 dräng, 1 kolare, 2 kolpojkar och 2 pojkar. – Vid Valåsen redovisades 1 mästare, 3 mästervenner, 2 lärdrängar, 1 kolare. Mantalslängden 1661 upptog för sistnämnda bruk 18 personer.

<sup>8</sup> Besöket skedde direkt efter det att regeringen vistats en tid i Örebro för att söka återställa lugnet efter oroligheterna föregående höst i Närke, Värmland och Västergötland. En intressant redogörelse för dessa samt Oxenstiernas resa till Karlskoga och Bro (Kristinehamn) lämnas i boken Kristinehamns historia, del 1 s 146-171, av Axel Em. Löf.

<sup>9</sup> Artikel om Peter Dober i Svenskt biografiskt lexikon. Dober var en skicklig jurist men tydligen egensinnad liksom hustrun. Han slutade som assessor vid Göta hovrätt i Jönköping.

<sup>10</sup> Viss osäkerhet råder om hustrurnas namn. Helmer Lagergren anger i sina anteckningar att Hossman först var gift med Elsa Michælsdotter Danckwardt, sedan med Barbro Leffler som också blev hans änka. I en faddernotis från 1647 nämns dock Kirstin Påvel Hossmans och barnen i andra kullen kallades Kirstin (död ung) och Regner (begravd tillsammans med fadern). Frågan är därmed om Hossman var gift tre gånger.

<sup>11</sup> I Svenska ättartal 1905 (årg 13) av Victor Örnberg finns en släkttavla över släkten Hossman, vilken börjar med Lennart Hossman, g m Sara (begr i Norrköping 1650). Som barn upptas Reinier (f 1618), Petronella, Catharina och Rebecca. Paul saknas i förteckningen men det beror troligen på att han ganska tidigt avflyttat till Arboga. Han bör därmed vara något äldre än Reinier. Släktskapen styrks vidare av att Paul döper en son till Reinier och att Reinier 1655 döper en son till Paul. – Det kan i förbigående nämnas att vid dopet av Reiniers dotter Catharina 1650 7/11 står Hindrich och Barbara Leffler uppförda som faddrar men är ej närvarande. Deras relation till Hossmans vid denna tidpunkt får tills vidare anses oklar.

<sup>12</sup> Det framgår på s 192 i Kristinehamns historia, del 2, att det på tomterna 117 och 118 låg en byggnad vars första ägare var Paul Hossman (d 1655).

<sup>13</sup> Erik Lehman: Leonart Hosman – Gustaf II Adolfs bergsman vid "Westerwijks Bruuk" i Gladhammar. Av skriften framgår inget om hans familj men Paul Hossman kallas ibland Leonardsson eller Lennartsson och han döper en son till Leonard.

<sup>14</sup> Ragnar W Moberg: Bruket i Degerfors under 300 år 1660-1960. Karlskoga 1989. Sid 9.

<sup>15</sup> I mantalslängden för Arboga stad upptas 1647 en hustru Marit Mats Camitz med ett hushåll om 2 vuxna. Året därpå redovisas Mats Camitz änka som ensam i sitt hushåll. Året före och efter dessa båda år kan hon eller mannen inte återfinnas i mantalslängden för Arboga stad.

<sup>16</sup> I mantalslängden för Karlskoga 1661 står personalen på Bofors och Björkborn uppförda som Georg Camitz folk. För 1662 står bruksfolket uppfört som Elias Larssons folk och Camitz har då en egen mindre personalstyrka.

<sup>17</sup> Uppbud vid Visnums häradsrätt första gången 1662 1/12, fasta beviljad 1665 3/2.

<sup>18</sup> Symtomatiskt för hur samma personer eller släktingar till dem ständigt återkommer är att när Georg Camitz avgår som extraordinarie rådman för att bli borgmästare så tas hans plats vid samma tillfälle av Johan Mårtensson Drost, vilken året innan beviljats burskap i Kristinehamn.

<sup>19</sup> Det återopade avtalet är ett arrendeavtal slutet mellan förmyndaren Clas Dankwardt och arvingarna Johan Fredrik och Axel Lillieström å ena sidan samt Elias Larsson Linderoth å den andra. Johan Fredrik Lillieström hade också enligt kvittens 27 augusti 1662 uppburet 100 riksdaler på avtalet att avräknas från arrendet.

<sup>20</sup> I Svenskt biografiskt lexikon anges på sid 228 i artikeln om Flygge att han skulle ha köpt Bofors och Björkborn redan 1657. Uppgiften återkommer i boken Bofors 350 år (Stockholm 1996) på s 15

<sup>21</sup> Av Karlskoga häradsrätts dombok den 27-28 september 1667 framgår att Crispin Flygge i brev den 17 februari 1667 tillbjudit sig att tala vidare om deras arrende. I mantalslängden för 1668 står också bruksfolket fortfarande uppfört som Elias Larssons. Påföljande år anges ingen särskild förvaltare för Bofors och Björkborn. Däremot finns nu bruksfolk uppfört under Lanfors hammare.

<sup>22</sup> Svenskt biografiskt lexikon, artikel om släkten Linroth.

<sup>23</sup> Noraskogs arkiv III, s 157 o 160, där rådstuguprotokoll i Linde återopas. Linderoth skall 1649 ha varit genantborgare i Lindesberg och betalat 3 daler silvermynt.

<sup>24</sup> Niclas (eller Clas) Dankwardt var född 1613 och son till smeden Michael Dankwardt i Örebro och hans hustru Kerstin Jacobdsdotter. Det berättas att han lämnade sin mor utan att inhämta hennes samtycke för att som uppappare följa en herreman till Tyskland. Väl där återfinns han som menig i den svenska armén 1629 och hade

---

vid krigsslutet avancerat till överste. 1647 adlades han under namnet Dankwardt-Lillieström och byggde på karriären ytterligare så att han mot slutet var generalmajor, vice guvernör över de nyförvärvade provinserna i södra Sverige och senare krigsråd. Han dog 1681.

<sup>25</sup> En tiondel av produktionen vid hyttorna gick till kronan som tackjärnstionde. Järnet såldes normalt på auktion till bruksägarna men privatpersoner kunde genom ett arrendeavtal med kronan få tillgodogöra sig tiondejärnet mot en kontant ersättning. Bruksägaren kunde på detta sätt försäkra sig om en del tackjärn samtidigt som kronan slapp hanteringen av det. Arrendesystemet tillämpades även på andra skatter och avgifter, även om den traditionella uppbörden var den dominerande.

<sup>26</sup> Peter Flygge drunknade den 1 november 1648 efter att på hemväg på kvällen ha kört ned i Gullspångsälven. Vissa spekulationer har gått ut på att han blev attackerad på sin nitiska tullverksamhet men enligt hustrun Kerstin Töresdotter skulle det ha skett i förtvivlan över brister i redovisningen till kronan.

<sup>27</sup> Av Örebro rådhusrätts protokoll framgår att Petter Wester var köpman eller köpsven i Örebro under senare delen av 1660-talet.

<sup>28</sup> Några släktingar spred ut rykten om att barnet var understucket, vilket småningom ledde till att de stämades inför domstol av Sigri Ekehielm. Ryktesspridarna fick kännbara straff och när de anmälde missnöje med hovrättens hantering av ärendet skärptes straffet ytterligare men de avkunnande dödsdomarna verkställdes aldrig. Utförliga redogörelser för denna affär finns dels i Svenskt biografiskt lexikon (artikel om Sigri Ekehielm), dels i Kristinehamns historia, del 2 s 300-310.

<sup>29</sup> Sveriges Riksbanks arkiv, kommissariernas protokoll 1698 23/4. - Eftersom banken hade svårt att få betalt av Sigri Ekehielm för vissa fordringar som man ansåg sig ha vidtog banken åtgärder för att ålägga Wester att betala arrendet till banken såsom amortering av lånet. Av protokoll 1693 19/6 framgår att sekreteraren Hans Pahl meddelat banken att Sigri nu arrenderar ut Karlskoga bruk till en man (d v s Petter Wester) som är ”solvendo alla dagar”.